

УДК 338.03 (477)

О.М.Стрішенець – доктор економічних наук, професор,
зав. кафедри економічної теорії Східноєвропейського
національного університету ім. Лесі Українки

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ РИНКОВОГО РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ У ПРАЦЯХ М.Х.БУНГЕ

Робота виконана на кафедрі економічної теорії

Східноєвропейського національного університету ім. Л.Українки

У статті розглядаються науково – теоретичні погляди та практично – реформаторська діяльність М.Х.Бунге, який розробив і почав втілювати у життя програму ринкових перетворень, спрямованих на реформування економічної системи Росії другої половини ХІХ ст. Подано оцінку ефективності проведених реформ.

Ключові слова: наукова спадщина, М.Х.Бунге, економічна думка, економічна система, Російська імперія, реформа, реформаторська програма, ринкове реформування економіки, модернізація економіки, ринкові відносини, трансформаційні перетворення, фінансова політика.

Стришенец Е.Н. Теоретические и практические вопросы рыночного реформирования экономики в работах Н.Х.Бунге. В статье рассматриваются научно – теоретические взгляды и практическо – реформаторская деятельность Н.Х.Бунге, который разработал и начал претворять у жизнь программу рыночных преобразований, направленных на реформирование экономики России второй половины ХІХ в. Дано оценку эффективности проведенных реформ.

Ключевые слова: научное наследие, Н.Х.Бунге, экономическая мысль, экономическая система, Российская империя, реформа, реформаторская программа, рыночное реформирование экономики, модернизация экономики, рыночные отношения, трансформационные преобразования, финансовая политика.

Strishenetz O.M. Theoretical and Practical Issues of Market Reforming of Economy in the Works of N.Kh.Bunge. Scientifically theoretical views and practically reforming activities of N.Kh.Bunge are investigated in this article. He developed and started to realize the whole program of market reformations, aimed at the reformation of Russian economy in the second half of 19 century. An estimate was given to the effectiveness of the reforms made.

Key words: scientific heritage, N.Kh.Bunge, economic mind, economic system, Russian Empire, reform, reforming program, market reforming of economy, modernization of the economy, market relations, transformational reformations, financial policy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні трансформаційні перетворення в Україні, пошук ефективних шляхів їх вирішення потребують творчого осмислення національної історико - економічної думки минулого, яку можна було б використати при розробленні теоретичної основи реформаторського процесу, способів його практичного втілення. В зв'язку з цим відчутної гостроти набуває глибоке висвітлення та творче застосування економічної спадщини минулого в галузі господарського реформування. Його вивчення у світлі сучасних завдань допомагає запобігти прорахункам, усунути повторення помилок минулого, надає ринковим перетворенням поступальності та незворотності. Тому зростає інтерес до історії економічної думки, повертаються незаслужено забуті імена відомих українських вчених минулого, переосмислюється їх науковий доробок. Але далеко не всіх вчених наукова спадщина отримала належну оцінку. До таких дослідників можна віднести й М.Х.Бунге.

Україна вже проходила складний процес реформування економіки (друга половина XIX ст.). За загальною спрямованістю, змістом, гостротою суспільної полеміки він співзвучний з сучасним напрямом ринкового реформування. Теоретиком і практичним виконавцем курсу ринкових реформ в Російській імперії (Наддніпрянина та Правобережна Україна входили в цей час до вищеназваної держави) у другій половині XIX ст. був М.Х.Бунге. Микола

Християнович поєднав наукове обґрунтування необхідності господарських реформ з їх практичним втіленням, займаючи посади міністра фінансів та голови кабінету міністрів Російської імперії. Наукова та практична державницько – реформаторська діяльність М.Х.Бунге становить важливий етап в історії української економічної думки. Наукова діяльність, вирішення важливих господарських завдань з орієнтацією на кращі зразки європейської й світової науки, становить багатий матеріал для наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із названої проблеми. Наукова та практична діяльність М.Х. Бунге не отримала належного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній літературі. На сьогоднішній день, за винятком узагальненого дослідження « М.Х. Бунге : сучасний дискурс » за редакцією В.Д. Базилевича [11] та ряду статей кандидата економічних наук В.Я. Кудлака [8; 9; 10], в українській науковій економічній літературі не має комплексної роботи про науково-практичну спадщину М.Х.Бунге. За кордоном йому присвячено лише дві праці у Росії : вченого – економіста ХІХ ст. П.Л. Кованька та сучасного історика В.Л. Степанова[13]. Як видно, теоретична та практично - реформаторська діяльність М.Х. Бунге залишається не дослідженою.

В наукових колах утвердилася думка, що М.Х. Бунге не був оригінальним дослідником. Викладав свої погляди, спираючись на теоретичні положення представників класичної політичної економії, але тільки доповнюючи окремими аспектами концепцій Ж.Б. Сея, Ф.Бастіа та Т.Ч. Кері [4; 5; 6]. В дійсності ж, до сприйняття теоретичних здобутків попередників підходив діалектично, творчо, що дозволяло помічати найбільш сильні сторони їх досліджень, уникати припущених ними помилок. Особливістю наукового світогляду вченого був широкий творчо - критичний аналіз і синтез ідей провідних наукових напрямів, зокрема класичної та історичної політекономічних шкіл з окремими елементами маржиналістських та інституційних підходів, котрі базувалися на системно науковому баченні цивілізаційної перспективи модернізації економіки. З набуттям Україною довгоочікуваної самостійності та незалежності, до вчених

приходить розуміння необхідності висвітлення реалій історії вітчизняної економічної науки із застосуванням сучасних методологічних підходів.

Формування наукових економічних поглядів М.Х.Бунге відбувалося нерозривно із становленням економічної науки на українських землях. Він проводив наукові дослідження в русі традицій вітчизняної економічної думки, збагачував здобутками світової економічної науки, виступав з власним науковим підходом [3, с. 13 - 25], бачив особливості розвитку вітчизняної економічної науки, її спільні та відмінні риси в порівнянні з країнами Європи, Росії. Це справляло помітний вплив на загальний напрям розвитку української економічної науки, а , відповідно, знаходило відбиття в творчості М.Х.Бунге [7]. Українські вчені були схильні до сприйняття європейської економічної думки. Ідеї західних економічних шкіл про ринковий лібералізм, про свободу підприємницької діяльності знаходили на землі України належний ґрунт. Впродовж життя науково-теоретичні погляди М.Х.Бунге змінювалися: від ідей економічного лібералізму та ринкового саморегулювання до визнання зваженого державного впливу на економічну та соціальну сферу для суспільної стабільності й розвитку.

Неабияку роль у становленні М.Х.Бунге як вченого відіграло наукове середовище університету Святого Володимира у Києві. Тут досліджувалися і викладалися студентам основні положення класичної економічної школи, її німецького історичного напрямку та ідеї європейського реформізму. М.Х.Бунге виховав цілу плеяду видатних науковців. Професор М.Д. Іванішев писав: “Особливо блискучим лектором він (М.Х.Бунге – О.М.) не був, але його читання завжди було надзвичайно симпатичне: гаряча любов до науки і зріла у ній досвідченість просвічувалася у лекціях скоромовкою. Без фраз і натяків, що не відносилися прямо до справи, він умів прищепити своїм слухачам високі просвітницькі ідеї”[6, с.761]. На жаль, різнопланова теоретична та практично – реформаторська діяльність М.Х.Бунге не стала об’єктом спеціальних комплексних наукових досліджень , не отримала належного висвітлення і його наукова та практична спадщина.

Мета роботи – на основі сучасного історико-економічного аналізу дослідити теоретичні та практичні питання реформаторського змісту і спрямування спадщини видатного вченого і державного діяча М.Х.Бунге та значення для модернізації економіки і розвитку ринкових відносин Російської імперії у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. М.Х.Бунге народився 11 листопада 1823 року у родині лікарів в Києві. В 1845 році закінчив Київський університет святого Володимира. Спочатку викладав в Ніжинському ліцеї, пізніше у рідному університеті. Був ординарним професором з політичної економії та права, впродовж 1859-1862, 1871-1875, 1878-1880 рр. обирався ректором університету, що свідчить про його науковий авторитет та організаторські здібності. З 1881-1886 рр. займав посаду міністра фінансів Російської імперії. З 1887-1895 рр. очолював Кабінет Міністрів. 1890 року Російська АН обрала його академіком. Помер М.Х.Бунге 3 серпня 1895 року, залишивши велику наукову спадщину.

У своїх наукових та науково – публіцистичних працях М.Х.Бунге науково обґрунтував необхідність проведення соціально – економічних реформ у Росії в другій половині XIX ст. та запропонував шляхи їх реалізації [1; 2; 12]. Реформування економіки тісно пов'язувалося з реформуванням фіскальної й кредитно – банківської сфери, врегулюванням трудових відносин. В цілому це становило комплексну програму ринкового реформування економіки, спрямованої на модернізацію Росії. Вагоме значення надавалося інституційному та соціальному чинникам програми, розвитку економічної системи названої держави. В основу господарського ефективного розвитку клав потреби. На думку вченого, у задоволенні потреб людини беруть участь природа і праця: “Природа постачає у розпорядження людини дарові матеріали і дарові сили; праця, використана у виробництві, вимагає напруги мускулів, розумного уявлення, затрат часу і сили, тому (за винятком особистої залежності) вона не може бути даровою; засоби, у виробництві яких бере участь людина, мають цінність” [4, с.

118]. Радив розвивати “суперництво і дух заповзятливості, щоб розв’язати дію природним законам”. “Я гадаю, - писав М.Х.Бунге, - що економічний успіх можливий лише при наданні промисловості приватної діяльності. Державі належить діяльність вищого роду, піклування про загальне благо, а не займатися приватним господарством” [4, с. 116]. При цьому він відходить від принципів класичного економічного лібералізму і стверджує, що держава спроможна запровадити справедливий розподіл доходів і забезпечити “гармонію економічних інтересів в країні”. В міру проведення поглиблених досліджень, економічні думки поповнювалися новими міркуваннями. Сувперництво продавців і покупців М.Х.Бунге вважав рушієм господарських успіхів суспільства. Це може відбутися лише тоді, коли конкуренція базується на вільному переміщенні праці та капіталу.

У сільському господарстві М.Х.Бунге відстоював розкріпачення селян, надання їм земельних ділянок для зайняття господарською діяльністю. Пропонував реформувати фіскальну політику, скасувати подушний податок, реформувати Державний банк, грошову систему, відновити обіг розмінної на золото грошової одиниці. Анулювання подушного податку поклало початок реформуванню державних фінансів Росії та її лібералізації і модернізації на ринкових засадах.

М.Х.Бунге розпочав реалізовувати програму реформування податкової системи Росії. Вона передбачала ліквідацію феодальних залишків, соціальної несправедливості при сплаті податкових платежів у відповідності з ринковими умовами господарювання. Було скасовано подушний податок, котрий становив основу напівфеодальної податкової системи. Цим завершувалася селянська реформа 1861 року та робилися перші кроки до запровадження рівності в оподаткуванні шляхом встановлення загального прибуткового збору. Пропонувалося здійснити ряд перетворень у сфері прямого оподаткування, акцизів та митних платежів (подушний і земельний податок, податок на нерухомість, спадщину, грошові капітали, за зайняття торговельною і промисловою діяльністю, алкогольний, тютюновий акциз, ввізне мито). Вчений

став ініціатором створення Селянського банку, започаткував іпотечне кредитування для селян. Ставши міністром фінансів Російської імперії, зайнявся підготовкою до проведення грошової реформи 1895 – 1897 рр., розробкою банківського законодавства. Розпочав викуп державою приватних залізниць. В результаті проведених реформ в економіці Росії почав набувати підвищених темпів розвиток виробництва, відбуватися процеси по зміцненню державного кредиту та накопичення золота.

Реформаторський курс М.Х.Бунге почав зачіпати інтереси консервативно налаштованої урядової верхівки, впливової феодалної аристократії. Консервативні політичні сили не сприймають економічних перетворень, блокують та протидіють змінам, чинять суттєві перешкоди ліберальним ринковим перетворенням. Вони починають чинити опір ліберально – демократичному та прогресивному змісту реформаторського процесу. Його керівника (М.Х.Бунге) звинувачують в надмірних бюджетних дефіцитах, викликаних нібито проведенням реформ. В дійсності ж, дефіцит був викликаний ранішими масовими запозиченнями грошової маси. На час керівництва міністерством фінансів М.Х.Бунге випав період погашення зовнішніх і внутрішніх державних запозичень. Це привело до відставки М.Х.Бунге з міністерської посади.

Через суперечливість обставин окремі реформаторські починання М.Х.Бунге залишилися не реалізованими у повному обсягу, зокрема щодо поширення приватного землекористування, запровадження загального прибуткового податку та ін. Незважаючи на незавершеність, ідеї та реформаторський курс М.Х.Бунге продовжував і надалі відігравати важливу роль в державному управлінні навіть після його відставки (грошова реформа С.Ю.Вітте, соціально – економічні перетворення П.А.Столипіна).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Широкий творчо – критичний аналіз теоретичних здобутків провідних економістів світу, ідей світових економічних напрямів, зокрема маржиналістських та інституційних підходів сприяли формуванню науково – теоретичного світогляду М.Х.Бунге.

Впродовж життя погляди вченого еволюціонувалися: від економічного лібералізму і до ринкового саморегулювання, до визнання необхідності зваженого, поміркованого державного впливу на економічну і соціальну сфери для забезпечення суспільної стабільності та розвитку. Це дозволило його думкам багато в чому визначати загальний розвиток вітчизняної економічної науки, збагатити її здобутками європейських та світових наукових пошуків, стати засновником Київської наукової школи реально – психологічного спрямування, яка отримала міжнародне наукове визнання, засвідчила про вихід вітчизняної економічної думки на рівень світової.

М.Х.Бунге розробив комплекс реформаторських проєктів, спрямованих на ринкову модернізацію економічної системи Російської держави. Першочергового значення у реформуванні фінансової сфери надавав кредитно – банківській та фіскальній системі, грошовому обігу. Врахування соціальних питань під час реформування було новим явищем не лише в Росії, але і в усій Європі. Це надавало перетворенням чіткого соціально – економічного спрямування. Реформаторські починання М.Х.Бунге співзвучні із сучасними господарськими проблемами у галузі приватного землекористування, у банківсько – кредитній системі, при врегулюванні взаємовідносин найманих робітників з роботодавцями та ін. Роздуми вченого не втратили свого значення й досі. Вони варті уваги й сьогодні.

Література

1. Бунге Н.Х. Очерки политико – экономической литературы / Бунге Н.Х. – Санкт - Петербург, 1895. – 286 с.
2. Бунге Н.Х. Ответ рецензенту по поводу разбора “теории кредита” / Н.Х.Бунге // Современник. – 1850. - № 7. – С. 26 – 39.
3. Гайдай Т.В., Кудлак В.Я. М.Х.Бунге як теоретик і практик ринкового реформування вітчизняної фінансової системи у другій половині ХІХ ст./Т.В.Гайдай, В.Я.Кудлак//Банківська справа.– 2006. - № 3.– С.13 – 25.
4. Злупко С.М. Українська економічна думка. Постаті і теорії / С.М.Злупко.

- Львів: Євросвіт, 2004. – 544 с.
5. Злупко С.М. Історія економічної теорії. Підручник. 2 – ге вид., виправ. і доповн./С.М.Злупко. – К.: Знання, 2005. – 719 с.
 6. Історія економічних учень. Підручник. За ред. проф. В.Д.Базилевича – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
 7. Ковальчук В.М., Сарай М.І. Економічна думка минулого і сьогодення. Навчальний посібник / В.М.Ковальчук, М.І.Сарай. – Тернопіль: Астон, 2000. – 283 с.
 8. Кудлак В.Я. М.Х.Бунге: ідеолог та практик ринкового реформування / В.Я.Кудлак // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. - № 2. – С. 83 – 88.
 9. Кудлак В.Я. Еволюція економічних поглядів М.Х.Бунге у контексті парадигмального розвитку економічної теорії в другій половині ХІХ ст. /В.Я.Кудлак //Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 8. – С. 3 – 8.
 10. Кудлак В.Я. Теорія та практика ринкового реформування в економічній спадщині М.Х.Бунге / В.Я.Кудлак: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Спеціальність 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2008. – 19 с.
 11. М.Х.Бунге: сучасний дискурс. За редакцією проф. В.Д.Базилевича. – К.: Знання, 2005. – 276 с.
 12. Об “теории кредита” Н.Х.Бунге // Отечественные записки. – 1852. – № 12. – С. 35 – 47.
 13. Степанов В.Л. Бунге Н.Х. Судьба реформатора // В.Л.Степанов. – Москва: Рус. пол. энциклопедия, 1998. – 379 с.

Стрішенець Олена Миколаївна, доктор економічних наук, професор,
зав. кафедри економічної теорії Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки.

43021 м. Луцьк, вул. Винниченка 28, кім. 308,
економічний факультет, кафедра економічної теорії,
тел. 4 – 89 – 78.